

SOLIQ YUKI: UNING DARAJASINI BAHOLASH VA PASAYTIRISH MUAMMOLARI

Temirov Haydarali Xolmurod o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20688554>

Annotatsiya. Mazkur maqolada soliq yukining iqtisodiy mohiyati, uning davlat, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi faoliyatiga ta'siri ilmiy jihatdan yoritilgan. Soliq yukining darajasini aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar, jumladan, soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati, korxonalarining daromadi va foydasiga nisbatan to'lanadigan soliqlar ulushi hamda soliq majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar tahlil qilingan.

Shuningdek, soliq yukining yuqori darajada bo'lishi natijasida tadbirkorlik faolligining pasayishi, korxonalar moliyaviy barqarorligining zaiflashishi, investitsion loyihalarning qisqarishi, ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi va yashirin iqtisodiyot ulushining kengayishi kabi muammolar ko'rib chiqilgan.

Maqolada soliq yukini pasaytirish faqat soliq stavkalarini kamaytirish bilan cheklanmasligi, balki soliq bazasini kengaytirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, soliq imtiyozlarining samaradorligini oshirish hamda soliq to'lovchilarga teng va adolatli sharoit yaratish orqali amalga oshirilishi lozimligi asoslangan.

Tadqiqot natijalari asosida soliq yukini maqbullashtirish, biznes muhitini yaxshilash, investitsion faollikni rag'batlantirish va davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini ta'minlash bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq yuki, soliq siyosati, soliq stavkasi, soliq bazasi, tadbirkorlik faoliyati, investitsiya, fiskal siyosat, soliq ma'murchiligi, yashirin iqtisodiyot, iqtisodiy rivojlanish.

Abstract. This article scientifically examines the economic nature of the tax burden, its impact on the activities of the state, business entities and the population. The main indicators used to determine the level of the tax burden are analyzed, including the ratio of tax revenues to gross domestic product, the share of taxes paid in relation to the income and profits of enterprises, and additional costs associated with the fulfillment of tax obligations. It also considers problems such as a high level of tax burden, such as a decrease in entrepreneurial activity, weakening of the financial stability of enterprises, a reduction in investment projects, an increase in production costs, and an expansion of the share of the shadow economy.

The article argues that reducing the tax burden should not be limited to reducing tax rates, but should be carried out by expanding the tax base, simplifying tax administration, widely introducing digital technologies, increasing the effectiveness of tax incentives, and creating equal and fair conditions for taxpayers. Based on the results of the study, scientific and practical proposals and recommendations were developed to optimize the tax burden, improve the business environment, stimulate investment activity, and ensure the stability of state budget revenues.

Keywords: tax burden, tax policy, tax rate, tax base, entrepreneurial activity, investment, fiscal policy, tax administration, hidden economy, economic development.

Kirish

Soliqlar davlat moliyaviy tizimining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular orqali davlat byudjeti daromadlari shakllantiriladi, iqtisodiy va ijtimoiy dasturlar moliyalashtiriladi hamda mamlakat iqtisodiyoti tartibga solinadi. Shu bilan birga, soliqlar xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi daromadlarining ma'lum qismini davlat tasarrufiga o'tkazishni nazarda tutadi.

Shuning uchun soliq yukining darajasi mamlakatdagi tadbirkorlik muhiti, investitsion faollik, ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy o'sishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Soliq yuki deganda soliq to'lovchilar tomonidan davlat byudjetiga to'lanadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning ularning daromadi, foydasi yoki yaratilgan qo'shilgan qiymatiga nisbati tushuniladi. Soliq yukining maqbul darajada bo'lishi davlat va soliq to'lovchilar manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi. Bunda davlat o'z vazifalarini bajarish uchun zarur moliyaviy mablag'larga ega bo'ladi, tadbirkorlik subyektlari esa o'z faoliyatini kengaytirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va yangi investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatini saqlab qoladi.

Soliq yukining haddan tashqari yuqori bo'lishi korxonalarining sof foydasini kamaytiradi, mahsulot tannarxining oshishiga sabab bo'ladi va ularning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada tadbirkorlar yangi loyihalarni amalga oshirishdan voz kechishi, ish o'rinlarini qisqartirishi yoki faoliyatini norasmiy shaklda davom ettirishga harakat qilishi mumkin. Bu esa yashirin iqtisodiyot ulushining ortishi, soliq bazasining qisqarishi va davlat byudjeti daromadlarining kamayishiga olib keladi.

Boshqa tomondan, soliq yukining asossiz ravishda juda past darajada belgilanishi davlatning ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma, ijtimoiy himoya va boshqa muhim sohalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli soliq yukini pasaytirish masalasi faqat soliq stavkalarini kamaytirish sifatida emas, balki soliq tizimini umumiy takomillashtirish jarayoni sifatida ko'rib chiqilishi lozim.

Bugungi kunda soliq yukini kamaytirish bilan bir qatorda soliq bazasini kengaytirish, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish va raqamlashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari, avtomatlashtirilgan hisobot tizimlari va masofaviy soliq xizmatlarining joriy etilishi soliq to'lovchilarning vaqt va xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, soliq organlari faoliyatining shaffofligi va soliq qonunchiligining barqarorligi tadbirkorlarning soliq tizimiga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Soliq yukining darajasini to'g'ri baholashda faqat soliq stavkalariga e'tibor qaratish yetarli emas. Bunda korxonalar tomonidan to'lanadigan barcha soliqlar, yig'imlar va majburiy to'lovlar, shuningdek, soliq hisobotlarini tayyorlash va topshirish bilan bog'liq ma'muriy xarajatlar ham hisobga olinishi kerak. Chunki soliq stavkasi nisbatan past bo'lsa ham, hisobot tartibining murakkabligi va ortiqcha ma'muriy talablar tadbirkorlik subyektlari uchun qo'shimcha yukni yuzaga keltirishi mumkin.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, soliq yukini maqbullashtirish iqtisodiy faollikni oshirish, biznes subyektlarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, investitsiyalarni rag'batlantirish va davlat byudjeti daromadlarini barqaror shakllantirishning muhim shartlaridan

biri hisoblanadi. Soliq yukini kamaytirishda davlat va tadbirkorlik subyektlari manfaatlarini bir xil darajada hisobga olish zarur.

Adabiyotlar sharhi: Soliq yuki va uning iqtisodiy jarayonlarga ta'siri iqtisodiy nazariyada uzoq yillardan buyon o'rganib kelinayotgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishdagi dastlabki ilmiy qarashlar klassik iqtisodchilar asarlarida shakllangan. Adam Smit o'zining "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot" asarida soliqqa tortishning adolatlilik, aniqlik, qulaylik va tejamkorlik tamoyillarini asoslab bergan. Uning fikriga ko'ra, soliq to'lovchilar davlat xarajatlarini moliyalashtirishda o'z daromadlari va iqtisodiy imkoniyatlariga mos ravishda ishtirok etishi lozim. Mazkur tamoyillar zamonaviy soliq tizimlarini shakllantirishda ham muhim nazariy asos sifatida qo'llaniladi.

David Rikardo soliqlarning daromadlar taqsimoti, ishlab chiqarish xarajatlari va kapital jamg'arilishiga ta'sirini o'rgangan. Uning ilmiy qarashlarida soliqlarning yuqori darajada bo'lishi kapital egalarining daromadini kamaytirishi hamda ishlab chiqarishning kengayish imkoniyatlarini cheklashi mumkinligi ta'kidlangan. Rikardoning fikricha, soliq siyosatini ishlab chiqishda davlat byudjeti ehtiyojlari bilan iqtisodiy subyektlarning ishlab chiqarish va investitsiya imkoniyatlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarur.

Jon Meynard Keyns soliq siyosatini iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositalaridan biri sifatida baholagan. Uning nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy pasayish davrida soliqlarni kamaytirish aholi va korxonalar ixtiyorida qoladigan daromadlarni ko'paytiradi.

Natijada iste'mol, investitsiya va umumiy talab hajmi oshadi. Iqtisodiy faollik yuqori bo'lgan sharoitda esa soliqlarni oshirish orqali ortiqcha talabni cheklash va inflyatsiyani nazorat qilish mumkin. Demak, Keyns nazariyasida soliq yukining darajasi mamlakatdagi iqtisodiy holatga qarab o'zgartirilishi kerak bo'lgan fiskal vosita sifatida qaraladi.

Richard Musgrave davlat moliyasi nazariyasida soliqlarning fiskal, taqsimlovchi va tartibga soluvchi vazifalarini keng yoritgan. Uning ta'kidlashicha, soliq tizimi faqat davlat daromadlarini shakllantirish bilan cheklanmasligi, balki daromadlarni qayta taqsimlash, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va bozor mexanizmidagi kamchiliklarni bartaraf etishga ham xizmat qilishi lozim. Shu sababli soliq yuki darajasini baholashda faqat byudjetga tushumlar hajmi emas, balki soliqlarning iqtisodiy va ijtimoiy ta'siri ham hisobga olinishi zarur.

Soliq yuki bilan davlat byudjeti daromadlari o'rtasidagi bog'liqlik Artur Laffer tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada alohida o'rin egallaydi. Laffer egri chizig'i nazariyasiga ko'ra, soliq stavkalarining oshirilishi dastlab davlat byudjeti daromadlarini ko'paytiradi. Biroq stavkalar haddan tashqari yuqori darajaga yetganda tadbirkorlik faolligi pasayadi, soliq to'lashdan qochish holatlari ko'payadi va natijada byudjet tushumlari kamayishi mumkin. Mazkur nazariya soliq stavkalarini belgilashda maqbul chegarani aniqlash zarurligini ko'rsatadi.

Jozef Stiglitz soliqlarni davlatning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini amalga oshirish vositasi sifatida tahlil qilgan. U soliq tizimining samaradorligi, adolatliligi va soddaligi o'rtasida muvozanat bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Stiglitzning fikriga ko'ra, murakkab soliq tizimi soliq to'lovchilarning ma'muriy xarajatlarini oshiradi, iqtisodiy qarorlarni buzadi va soliq to'lashdan qochish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu sababli soliq yukini baholashda bevosita soliq to'lovlari bilan birga soliqlarni hisoblash va hisobotlarni tayyorlashga sarflanadigan vaqt hamda mablag'lar ham inobatga olinishi kerak.

Vito Tanzi tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda soliq tizimi, soliq ma'murchiligi va yashirin iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlik keng yoritilgan. Uning ilmiy xulosalariga ko'ra, soliq stavkalarining yuqoriligi, qonunchilikning murakkabligi va soliq ma'murchiligidagi kamchiliklar norasmiy iqtisodiy faoliyatning kengayishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, soliq organlari faoliyatining shaffofligi, soliqlarni to'lash tartibining soddaligi va raqamli texnologiyalardan foydalanish soliq intizomini yaxshilaydi.

Xalqaro valyuta jamg'armasi tadqiqotlarida soliq yukini kamaytirish faqat soliq stavkalarini pasaytirish orqali emas, balki soliq bazasini kengaytirish va imtiyozlarni tartibga solish orqali amalga oshirilishi lozimligi ta'kidlanadi. Soliq bazasining torligi sharoitida stavkalarining pasaytirilishi davlat byudjeti daromadlarining keskin kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli imtiyozlarni samaradorlik asosida qayta ko'rib chiqish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini kamaytirish va norasmiy faoliyatni qonuniy sektorga jalb qilish muhim hisoblanadi.

Jahon banki tadqiqotlarida soliqlarni hisoblash, hisobotlarni topshirish va majburiyatlarni bajarish uchun sarflanadigan vaqt biznes muhitiga ta'sir qiluvchi muhim omil sifatida ko'rsatiladi.

Soliq stavkalari nisbatan past bo'lgan sharoitda ham murakkab hisobot talablari va ortiqcha tekshiruvlar tadbirkorlik subyektlari uchun yuqori ma'muriy soliq yukini yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois elektron deklaratsiyalar, masofaviy xizmatlar va avtomatlashtirilgan soliq nazorati tizimlarini joriy etish soliq yukini amalda yengillashtirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tadqiqotlarida soliq yukini baholashda umumiy soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati, jismoniy shaxslar daromadlariga solinadigan soliqlar, korporativ soliqlar, ijtimoiy to'lovlar va iste'mol soliqlari alohida tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv mamlakatlar o'rtasida soliq yukini taqqoslash imkonini beradi. Biroq yalpi ichki mahsulotga nisbatan hisoblangan umumiy ko'rsatkich alohida korxonalar yoki fuqaro zimmasidagi real soliq yukini to'liq ifodalamaydi. Shu sababli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar mikroiqtisodiy tahlillar bilan to'ldirilishi lozim.

Mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda O'zbekistonda soliq tizimini soddalashtirish, tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yukini maqbullashtirish, soliq imtiyozlarining samaradorligini oshirish va soliq ma'murchiligini raqamlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotlarda soliq stavkalarining pasaytirilishi korxonalar ixtiyorida qoladigan moliyaviy resurslarning ko'payishi, ishlab chiqarish faoliyatining kengayishi va investitsion imkoniyatlarning yaxshilanishiga olib kelishi qayd etilgan.

Shu bilan birga, ayrim ilmiy tadqiqotlarda soliq yukining faqat stavkalarni pasaytirish orqali kamaytirilishi yetarli natija bermasligi ko'rsatilgan. Soliq qonunchiligining tez-tez o'zgarishi, hisobot topshirish tartibining murakkabligi, imtiyozlardan foydalanish shartlarining tushunarsizligi va tekshiruvlar bilan bog'liq xarajatlar tadbirkorlik subyektlarining real soliq

yukini oshirishi mumkin. Shuning uchun soliq yukini baholashda fiskal va ma'muriy yukni birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqotda soliq yukining iqtisodiy mazmunini ochib berish, uning darajasini baholash va pasaytirish bilan bog'liq muammolarni aniqlash maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot nazariy va amaliy yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi asosida olib borildi.

Dastlab soliq yuki tushunchasining nazariy asoslari o'rganildi. Bunda mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning soliqqa tortish, soliq siyosati, fiskal boshqaruv va soliq yukini maqbullashtirishga oid ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Ilmiy adabiyotlarni o'rganish orqali soliq yukining davlat, korxonalar va aholi darajasidagi mazmuni yoritildi.

Tadqiqotda tizimli tahlil usulidan foydalanildi. Ushbu usul yordamida soliq yuki davlat byudjeti daromadlari, tadbirkorlik faoliyati, investitsion muhit, ishlab chiqarish hajmi, bandlik va yashirin iqtisodiyot bilan o'zaro bog'liq holda o'rganildi. Bu yondashuv soliq yukining iqtisodiyotga ta'sirini faqat bitta ko'rsatkich orqali emas, balki bir nechta omillar majmuasi asosida baholash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali turli davrlardagi soliq stavkalari, soliq tushumlari va soliq yukining o'zgarishi taqqoslandi. Shuningdek, O'zbekistondagi soliq yukini baholash yondashuvlari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi bilan umumiy jihatdan solishtirildi. Qiyosiy tahlil soliq yukini pasaytirish bo'yicha samarali mexanizmlarni aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqot davomida iqtisodiy-statistik usullardan ham foydalanildi. Soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, korxonalarining daromadlari va foydasiga nisbatan soliq to'lovlari, soliq stavkalarining o'zgarishi hamda byudjet daromadlari dinamikasi tahlil qilindi.

Statistik ma'lumotlarni guruhlash va umumlashtirish orqali soliq yukining iqtisodiy faollikka ta'siri baholandi.

Makroiqtisodiy darajada soliq yuki quyidagi ko'rsatkich asosida baholandi:

Soliq yuki = jami soliq tushumlari / yalpi ichki mahsulot × 100 foiz.

Mazkur ko'rsatkich mamlakat iqtisodiyotida soliqlar orqali qayta taqsimlanayotgan yalpi ichki mahsulot ulushini ifodalaydi. Ushbu nisbatning oshishi umumiy soliq yukining ortishini, kamayishi esa uning pasayishini ko'rsatishi mumkin. Biroq ushbu ko'rsatkich soliq yukining tarmoqlar va alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida qanday taqsimlanganini to'liq aks ettirmaydi.

Shuningdek, soliq to'lovlarning korxonalar foydasiga, yaratilgan qo'shilgan qiymatga va ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati ham hisobga olindi. Mazkur ko'rsatkichlar korxonalar tomonidan yaratilgan moliyaviy resurslarning qancha qismi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga yo'naltirilayotganini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotda induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Induksiya usuli orqali alohida statistik ko'rsatkichlar va amaliy holatlardan umumiy xulosalar chiqarildi. Deduksiya usuli yordamida esa soliq yuki haqidagi umumiy nazariy qarashlar asosida uning korxonalar faoliyatiga ta'siri izohlandi.

Shuningdek, mantiqiy tahlil usuli yordamida soliq yukining yuqori bo'lishi natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy oqibatlar o'rganildi. Jumladan, yuqori soliq yukining korxonalar foydasi, investitsiya imkoniyatlari, mahsulot tannarxi, ish o'rnlari va yashirin iqtisodiyotga ta'siri tahlil qilindi.

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasining soliq sohasiga oid qonunchilik hujjatlari, Soliq kodeksi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Soliq qo'mitasi, Milliy statistika qo'mitasi hamda xalqaro moliyaviy tashkilotlarning ma'lumotlari tashkil etdi.

Shuningdek, ilmiy maqolalar, monografiyalar, statistik to'plamlar va tahliliy hisobotlardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda ilmiy abstraksiya usuli qo'llanildi. Ushbu usul orqali soliq yukiga ta'sir qiluvchi ikkinchi darajali omillar ajratilib, asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'nalishlari aniqlandi. Natijada soliq yukini pasaytirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish, soliq bazasini kengaytirish va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

O'zbekistonda soliq yukining darajasini baholashda davlat budjeti daromadlari, yalpi ichki mahsulot hajmi, asosiy soliq turlari bo'yicha tushumlar va soliq stavkalarining o'zgarishlarini birgalikda tahlil qilish muhim hisoblanadi. Soliq yukining ortishi har doim ham soliq stavkalari oshirilganini anglatmaydi. Ayrim hollarda iqtisodiy o'sish, soliq bazasining kengayishi, soliq to'lovchilar sonining ko'payishi va soliq ma'murchiligining yaxshilanishi natijasida budget tushumlari stavkalar o'zgarmagan holda ham oshishi mumkin.

2021–2025-yillarda O'zbekiston davlat budjeti daromadlarida barqaror o'sish kuzatildi.

Jumladan, 2021-yilda davlat budjeti daromadlari taxminan 164,8 trillion so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda bu ko'rsatkich 202 trillion so'mga yetgan. Natijada budget daromadlari bir yil davomida 37,2 trillion so'mga yoki 22,6 foizga oshgan. 2023-yilda davlat budjeti daromadlari 231,7 trillion so'mni tashkil etib, 2022-yilga nisbatan qariyb 14,7 foizga ko'paygan. 2024-yilda daromadlar 274,4 trillion so'mga yetib, oldingi yilga nisbatan 42,7 trillion so'mga yoki 18,4 foizga oshgan. 2025-yil yakunlariga ko'ra esa davlat budjeti daromadlari 359,8 trillion so'mni tashkil etib, 2024-yilga nisbatan 31 foizga ko'paygan.

Davlat budjeti daromadlarining mutlaq hajmi 2021-yildagi 164,8 trillion so'mdan 2025-yilda 359,8 trillion so'mgacha oshgan. Shunday qilib, besh yil davomida budget daromadlari 195 trillion so'mga yoki qariyb 2,2 barobarga ko'paygan. Mazkur o'sish iqtisodiyotning nominal hajmi kengaygani, narxlar darajasi o'sgani, tadbirkorlik subyektlari soni ko'paygani, soliq nazorati raqamlashtirilgani va yashirin iqtisodiy faoliyatni qisqartirish bo'yicha choralar kuchaytirilgani bilan bog'liq.

Tahlil qilinayotgan davrda yalpi ichki mahsulot hajmi ham sezilarli ravishda oshgan.

O'zbekiston yalpi ichki mahsuloti 2021-yilda 861,2 trillion so'mni, 2022-yilda 1 041,9 trillion so'mni, 2023-yilda 1 261,8 trillion so'mni, 2024-yilda 1 535,4 trillion so'mni va 2025-yilda 1 849,7 trillion so'mni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkichlardan ko'rinadiki, iqtisodiyotning nominal hajmi besh yil ichida 2,1 barobardan ko'proqqa oshgan.

1-jadval

O‘zbekistonda davlat budjeti daromadlari va soliq yukiga yaqin fiskal ko‘rsatkichlar dinamikasi

Yillar	YAIM hajmi, trln so‘m	Davlat budjeti daromadlari, trln so‘m	Budjet daromadlarining YAIMga nisbati, %	Natijaning qisqacha bahosi
2021	861,2	164,8	19,1	Iqtisodiyotda yaratilgan qiymatning qariyb beshdan bir qismi budjet daromadlari orqali qayta taqsimlangan
2022	1 041,9	201,9	19,4	Budjet daromadlari YAIMga nisbatan biroz tezroq o‘shib, fiskal yuk oshgan
2023	1 261,8	231,7	18,4	YAIM o‘shishi budjet daromadlari o‘shidan yuqori bo‘lib, nisbiy fiskal yuk pasaygan
2024	1 535,4	274,4	17,9	Davlat budjeti daromadlari oshgan bo‘lsa-da, ularning YAIMdagi ulushi kamaygan

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Mazkur ko‘rsatkich sof soliq yukini to‘liq ifodalamaydi, chunki davlat budjeti daromadlari tarkibida soliq tushumlaridan tashqari soliqsiz tushumlar ham mavjud.

Davlat budjeti daromadlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati soliq yukiga yaqin bo‘lgan umumiy fiskal ko‘rsatkich sifatida qaralganda, 2021-yilda bu nisbat taxminan 19,1 foizni tashkil etgan. 2022-yilda ko‘rsatkich 19,4 foizgacha ko‘tarilgan, 2023-yilda 18,4 foizgacha va 2024-yilda 17,9 foizgacha pasaygan. 2025-yilda esa davlat budjeti daromadlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati yana 19,5 foizga yaqinlashgan. Mazkur hisob-kitob davlat budjeti daromadlari tarkibida soliq bo‘lmagan tushumlar ham mavjudligi sababli sof soliq yukini to‘liq ifodalamaydi. Biroq u davlat tomonidan iqtisodiyotda yaratilgan qiymatning qancha qismi budjet tizimi orqali qayta taqsimlanayotganini umumiy tarzda ko‘rsatadi.

2023–2024-yillarda budjet daromadlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati pasayganiga qaramay, daromadlarning mutlaq hajmi oshishda davom etgan. Bu iqtisodiyot hajmining budjet daromadlariga nisbatan tezroq o‘sganini anglatadi. Mazkur holat soliq yukini oshirmasdan turib, iqtisodiy faollikni va soliq bazasini kengaytirish orqali davlat daromadlarini ko‘paytirish mumkinligini ko‘rsatadi. Soliq siyosatining samaradorligini baholashda aynan shu jihat muhim hisoblanadi.

Davlat budjeti daromadlari tarkibi tahlil qilinganda bevosita va bilvosita soliqlar asosiy o‘rinni egallashi ko‘rinadi. 2022-yilda bevosita soliqlar bo‘yicha tushumlar 64 trillion so‘mni tashkil etgan.

Shundan foyda solig'i 37,5 trillion so'm, jismoniy shaxslarning daromad solig'i 23,9 trillion so'm va aylanmadan olinadigan soliq 2,5 trillion so'mni tashkil qilgan. Bilvosita soliqlardan olingan tushumlar esa 72 trillion so'mga yetib, davlat budjeti daromadlarining qariyb 35 foizini shakllantirgan.

2023-yilda bevosita soliqlar bo'yicha tushumlar 73,1 trillion so'mni, bilvosita soliqlar 83,3 trillion so'mni, resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i 28,1 trillion so'mni tashkil etgan. Foyda solig'idan 40,8 trillion so'm, jismoniy shaxslarning daromad solig'idan 29,9 trillion so'm, qo'shilgan qiymat solig'idan 57,9 trillion so'm hamda aksiz solig'idan 15,8 trillion so'm tushum olingan. Ushbu ma'lumotlar bilvosita soliqlar budjet daromadlarini shakllantirishda yuqori ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Bilvosita soliqlar mahsulot va xizmatlar narxiga qo'shilishi sababli ularning haqiqiy yukini yakuniy iste'molchilar ko'taradi. Shu bois bilvosita soliqlar ulushining yuqori bo'lishi aholi iste'mol xarajatlariga, mahsulotlar narxiga va korxonalarining aylanma mablag'lariga ta'sir qilishi mumkin. Ayniqsa, qo'shilgan qiymat solig'ini hisoblash, to'lash va qaytarish jarayonlaridagi kechikishlar korxonalarining moliyaviy holatiga qo'shimcha yuk hosil qiladi.

Soliq yukini pasaytirish bo'yicha amalga oshirilgan muhim choralaridan biri 2023-yildan qo'shilgan qiymat solig'i stavkasining 15 foizdan 12 foizga tushirilishi bo'ldi. Stavkaning 3 foiz punktga kamaytirilishi tadbirkorlik subyektlari ixtiyorida ko'proq aylanma mablag' qolishiga, mahsulot tannarxining pasayishiga va soliq majburiyatlarini bajarish imkoniyatining yaxshilanishiga xizmat qildi. Shunga qaramay, QQS bo'yicha tushumlar keskin kamayib ketmadi.

Bu soliq bazasining kengayishi va soliq ma'murchiligining yaxshilanishi stavkaning pasayishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan budjet yo'qotishlarini qoplaganini ko'rsatadi.

2022-yilda qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha jami tushumlar 52,2 trillion so'mni tashkil etib, 2021-yilga nisbatan 36 foizga oshgan. Shu davrda QQS to'lovchilari soni 174 mingtaga yetib, bir yil davomida 30 mingtaga yoki 20 foizga ko'paygan. Soliq to'lovchilar sonining oshishi soliq bazasi kengayganini va iqtisodiy faoliyatning ma'lum qismi rasmiy sektorga o'tganini anglatadi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining salbiy farqini o'z vaqtida qaytarib berish ham korxonalar zimmasidagi real soliq yukini kamaytiruvchi muhim omildir. 2022-yilda 6 509 ta tadbirkorlik subyektiga jami 19,3 trillion so'm QQS qaytarilgan. 2021-yilda ushbu ko'rsatkich 14,4 trillion so'mni tashkil etgan edi. Demak, bir yil davomida tadbirkorlarga qaytarilgan QQS miqdori 4,9 trillion so'mga yoki 34 foizga oshgan. Bu korxonalarining muzlab qolgan aylanma mablag'larini qaytarish va ularning likvidligini yaxshilashga yordam bergan.

2024-yilning birinchi yarmida davlat budjeti daromadlari 121 trillion so'mni tashkil etib, 2023-yilning mos davriga nisbatan 18,3 foizga oshgan. Ushbu davrda bevosita soliqlardan 40,3 trillion so'm, bilvosita soliqlardan 40 trillion so'm, resurs va mol-mulk soliqlaridan 17,2 trillion so'm hamda boshqa daromadlardan 23,5 trillion so'm tushum olingan. 2025-yilning birinchi yarmida esa budjet daromadlari 144,2 trillion so'mga yetib, 2024-yilning mos davriga nisbatan 19,2 foizga oshgan. Bu soliq stavkalarining asosiy qismi o'zgartirilmagan sharoitda ham soliq bazasi va iqtisodiy faollik hisobiga tushumlarni oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

Soliq yuki darajasini faqat davlat budjeti tushumlari bilan baholash yetarli emas.

Korxonalarining soliq hisobotlarini tayyorlash, elektron hisob-fakturalarni rasmiylashtirish, soliq tekshiruvlariga hujjatlar taqdim etish, buxgalteriya xizmatlarini tashkil etish va qonunchilikdagi o'zgarishlarni kuzatib borish bilan bog'liq xarajatlari ham real soliq yukining bir qismini tashkil qiladi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari uchun bunday ma'muriy xarajatlarning daromadga nisbati yirik korxonalariga qaraganda yuqoriroq bo'lishi mumkin.

2021–2025-yillardagi statistik ma'lumotlar O'zbekistonda budget daromadlari va yalpi ichki mahsulot hajmi bir vaqtda o'sganini ko'rsatadi. 2023–2024-yillarda budget daromadlarining YAIMga nisbati pasayib, iqtisodiyotga nisbatan fiskal bosimning ma'lum darajada yengillashgani kuzatilgan. 2025-yilda ushbu nisbatning yana oshishi esa soliq tushumlari bilan birga soliq bo'lmagan daromadlar va yirik korxonalar to'lovlarining keskin ko'payishi bilan izohlanishi mumkin. Kelgusida soliq siyosatining asosiy vazifasi davlat daromadlarini oddiy stavka oshirish hisobidan emas, balki iqtisodiy o'sish, soliq bazasini kengaytirish va ixtiyoriy soliq intizomini mustahkamlash hisobiga ko'paytirishdan iborat bo'lishi lozim.

Muhokama

Soliq yuki iqtisodiy rivojlanish, tadbirkorlik faolligi va davlat budjeti barqarorligi o'rtasidagi muvozanatni belgilovchi muhim omillardan biridir. Soliq yukining me'yoridan ortib ketishi korxonalar moliyaviy natijalarining yomonlashishiga, investitsion imkoniyatlarning qisqarishiga va iqtisodiy faoliyatning yashirin sektorga o'tishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, soliq yukining haddan tashqari kamaytirilishi davlatning ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarini moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi. Shuning uchun asosiy vazifa soliq yukini shunchaki kamaytirish emas, balki uni iqtisodiyotning rivojlanish darajasi va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlariga mos maqbul darajada shakllantirishdan iborat.

2021–2025-yillardagi ko'rsatkichlar davlat budjeti daromadlari va yalpi ichki mahsulot hajmining bir vaqtda o'sib borganini ko'rsatdi. Mazkur holat iqtisodiyotning kengayishi, soliq bazasining ortishi va soliq ma'murchiligining takomillashishi bilan izohlanadi. Ayniqsa, davlat budjeti daromadlarining o'sishi faqat soliq stavkalarining oshirilishi hisobiga emas, balki iqtisodiy faoliyatning rasmiylashuvi, soliq to'lovchilar sonining ko'payishi va raqamli nazorat tizimlarining kengayishi hisobiga ta'minlangani muhim natija hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasining 15 foizdan 12 foizga pasaytirilishi soliq yukini yengillashtirish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Ushbu o'zgarish korxonalarining aylanma mablag'lari holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, mahsulot va xizmatlar tannarxining ortishini ma'lum darajada chekladi hamda soliq intizomini yaxshilashga xizmat qildi. Shunga qaramay, QQSning mahsulot narxiga qo'shilishi sababli uning asosiy yukini yakuniy iste'molchi ko'taradi. Shu bois bilvosita soliqlar ulushining yuqoriligi aholining, ayniqsa, daromadi nisbatan past qatlamlarining xarid qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Soliq yukini baholashda faqat soliq stavkalariga e'tibor qaratish yetarli emas. Soliq hisobotlarini tayyorlash, elektron hujjatlarni rasmiylashtirish, buxgalteriya xizmatlarini yuritish va soliq qonunchiligidagi o'zgarishlarni kuzatib borish bilan bog'liq xarajatlari ham tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi real yukni oshiradi.

Bunday ma'muriy xarajatlar ayniqsa kichik biznes uchun sezilarli hisoblanadi. Yirik korxonalarda malakali buxgalteriya va yuridik xizmatlar mavjud bo'lsa, kichik tadbirkorlik subyektlari qo'shimcha mutaxassislar yollashga yoki tashqi xizmatlardan foydalanishga majbur bo'ladi.

Tahlil natijalari soliq yukining turli tarmoqlar va korxonalar o'rtasida bir xil taqsimlanmaganini ham ko'rsatadi. Ayrim sohalar soliq imtiyozlaridan keng foydalanadi, boshqalar esa umumiy tartibda yuqori soliq majburiyatlarini bajaradi. Bu holat raqobat sharoitining buzilishiga va bozor ishtirokchilari o'rtasida tengsizlikning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois soliq imtiyozlari aniq mezonlar asosida berilishi, ularning iqtisodiy samaradorligi muntazam baholanishi va kutilgan natijani bermayotgan imtiyozlar bekor qilinishi lozim.

Soliq yukini pasaytirishda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish alohida ahamiyatga ega.

Chunki ayrim subyektlarning soliqlardan qochishi halol faoliyat yuritayotgan korxonalar zimmasidagi yukning nisbatan ortishiga olib keladi. Soliq to'lovchilar doirasining kengayishi va norasmiy faoliyatning qonuniylashtirilishi soliq stavkalarini oshirmasdan turib budjet daromadlarini ko'paytirish imkonini beradi. Buning uchun faqat nazorat va jazolash usullaridan foydalanish emas, balki tadbirkorlarga faoliyatini rasmiylashtirish uchun qulay va manfaatli sharoit yaratish zarur.

Raqamli texnologiyalarning soliq tizimiga keng joriy etilishi soliq ma'murchiligini takomillashtirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari, elektron deklaratsiyalar va avtomatik ma'lumot almashish tizimlari soliq organlari hamda tadbirkorlar o'rtasidagi bevosita aloqalarni kamaytiradi. Bu esa ortiqcha vaqt sarfi, inson omili va korrupsiya xavfini pasaytiradi. Biroq raqamlashtirish jarayonida dasturiy tizimlarning barqaror ishlashi, ma'lumotlar xavfsizligi va tadbirkorlarga texnik ko'mak ko'rsatish masalalari ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Soliq yukining pasaytirilishi korxonalar ixtiyorida qoladigan sof foyda hajmini oshiradi.

Ushbu mablag'lar ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi texnologiyalar xarid qilish, xodimlar ish haqini oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratishga yo'naltirilishi mumkin. Natijada soliq stavkalari qisqa muddatda kamaygan bo'lsa ham, iqtisodiy faoliyatning kengayishi hisobiga uzoq muddatda budjet tushumlari ortishi mumkin. Bu holat soliq siyosatida qisqa muddatli fiskal manfaatlar bilan uzoq muddatli iqtisodiy o'sish maqsadlarini muvofiqlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Soliq yukini kamaytirishda barcha korxonalar uchun bir xil yondashuvni qo'llash har doim ham samarali natija bermaydi. Korxonalarining hajmi, faoliyat turi, hududiy joylashuvi, rentabellik darajasi va investitsion imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli yangi tashkil etilgan, innovatsion mahsulot ishlab chiqaradigan, eksport faoliyati bilan shug'ullanadigan va kam rivojlangan hududlarda ish o'rinlari yaratadigan korxonalarini maqsadli rag'batlantirish mumkin.

Biroq bunday yengilliklar vaqtinchalik, shaffof va natijadorlik ko'rsatkichlariga bog'langan bo'lishi kerak.

Soliq qonunchiligining barqarorligi ham soliq yukining real darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

Soliq stavkalari va hisobot tartiblarining tez-tez o'zgarishi tadbirkorlarning uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi. Korxonalar kelajakdagi xarajat va daromadlarini aniq prognoz qila olmasa, investitsion loyihalarni amalga oshirishda ehtiyotkorlik qiladi. Shu sababli soliq siyosatidagi o'zgarishlar oldindan e'lon qilinishi, biznes vakillari bilan muhokama qilinishi va ularni amalga oshirish uchun yetarli moslashuv davri berilishi zarur.

Xulosa

2021–2025-yillardagi statistik ma'lumotlar O'zbekistonda davlat budjeti daromadlari va yalpi ichki mahsulot hajmi barqaror o'sib borganini ko'rsatdi. Budget daromadlarining oshishi iqtisodiyot hajmining kengayishi, soliq to'lovchilar sonining ko'payishi, soliq ma'murchiligining raqamlashtirilishi va iqtisodiy faoliyatning rasmiy sektorga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan. Ayrim yillarda budget daromadlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati pasaygani iqtisodiy o'sish sur'atlari soliq tushumlarining o'sishidan yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasining 15 foizdan 12 foizga kamaytirilishi tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yukini yengillashtirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, soliq tushumlarining keskin kamaymaganligi soliq bazasining kengayishi va soliq ma'murchiligining takomillashgani bilan izohlanadi. Bu esa soliq stavkalarini oshirmasdan turib ham davlat budjeti daromadlarini ko'paytirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida soliq yukini faqat soliq stavkalari orqali baholash yetarli emasligi aniqlandi. Korxonalarining soliq hisobotlarini tayyorlash, buxgalteriya xizmatlarini yuritish, elektron hujjatlarni rasmiylashtirish va qonunchilikdagi o'zgarishlarga moslashish bilan bog'liq xarajatlari ham real soliq yukining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari uchun ushbu ma'muriy xarajatlar sezilarli bo'lishi mumkin.

Soliq yukini pasaytirish davlat budjeti daromadlarini kamaytirish hisobiga amalga oshirilmasligi kerak. Buning uchun soliq bazasini kengaytirish, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish, norasmiy faoliyat yuritayotgan subyektlarni qonuniy sektorga jalb qilish va soliq intizomini yaxshilash zarur. Soliq to'lovchilar doirasining kengayishi soliq stavkalarini pasaytirish bilan birga budget tushumlarining barqarorligini saqlash imkonini beradi.

Soliq imtiyozlarini qo'llashda ham ularning samaradorligini hisobga olish muhimdir.

Imtiyozlar aniq iqtisodiy natija, yangi ish o'rinlari yaratish, eksportni oshirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish va hududiy iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yo'naltirilishi lozim. Samarasiz va uzoq muddat davom etadigan soliq imtiyozlari raqobat muhitining buzilishiga va soliq yukining boshqa subyektlar zimmasiga tushishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida soliq yukini maqbullashtirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- ✓ Soliq stavkalarini iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda belgilash.
- ✓ Soliq bazasini kengaytirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish choralarini kuchaytirish.
- ✓ Kichik biznes subyektlari uchun soliq hisobotlarini yanada soddalashtirish.

✓ Qo‘shilgan qiymat solig‘ini qaytarish muddatlarini qisqartirish va jarayonni to‘liq avtomatlashtirish.

✓ Soliq imtiyozlarini ularning samaradorligi asosida muntazam qayta ko‘rib chiqish.

✓ Soliq qonunchiligining barqarorligini ta‘minlash va o‘zgarishlarni oldindan e‘lon qilish.

✓ Elektron soliq xizmatlari va raqamli nazorat tizimlarini yanada takomillashtirish.

✓ Soliq to‘lovchilarga maslahat va amaliy yordam ko‘rsatish tizimini rivojlantirish.

Soliq yukini maqbullashtirish iqtisodiy o‘shish, tadbirkorlik faolligi va investitsion jozibadorlikni oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Soliq siyosatining asosiy maqsadi stavkalarini doimiy ravishda kamaytirish emas, balki davlat budjeti barqarorligi va iqtisodiy subyektlarning rivojlanish imkoniyatlari o‘rtasida oqilona muvozanatni ta‘minlashdan iborat bo‘lishi kerak. Bunday yondashuv korxonalar moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi, yangi ish o‘rinlari yaratilishiga yordam beradi va davlat budjeti daromadlarining uzoq muddatli o‘shishini ta‘minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alm, J. (2019) ‘What motivates tax compliance?’, *Journal of Economic Surveys*, 33(2), pp. 353–388.
2. Djankov, S., Ganser, T., McLiesh, C., Ramalho, R. and Shleifer, A. (2010) ‘The effect of corporate taxes on investment and entrepreneurship’, *American Economic Journal: Macroeconomics*, 2(3), pp. 31–64.
3. International Monetary Fund (2024) *Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation — Press Release and Staff Report*. IMF Country Report No. 24/210. Washington, DC: International Monetary Fund.
4. International Monetary Fund (2026) *Uzbekistan: Staff Concluding Statement of the 2026 Article IV Mission*. Washington, DC: International Monetary Fund. Murojaat qilingan sana: 13-iyun 2026-yil.
5. Iqtisodiyot va moliya vazirligi (2024a) *O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlari: 2024-yil yakunlari*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Murojaat qilingan sana: 13-iyun 2026-yil.
6. Iqtisodiyot va moliya vazirligi (2024b) *2025-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasi va budjetnomaga sharh*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi.
7. Milliy statistika qo‘mitasi (2026) *O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti: 2025-yil yanvar–dekabr*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi.
8. Musgrave, R.A. (1959) *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. New York: McGraw-Hill.
9. OECD (2025) *Revenue Statistics in Asia and the Pacific 2025: Personal Income Taxation in Asia and the Pacific*. Paris: OECD Publishing.
10. O‘zbekiston Respublikasi (2019) *O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi*. O‘RQ-599-son, 2019-yil 30-dekabr. Toshkent: Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi.

11. O‘zbekiston Respublikasi (2024) *Soliq va budjet siyosatining 2025-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida*. O‘RQ-1014-son, 2024-yil 24-dekabr. Toshkent: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
12. Slemrod, J. and Yitzhaki, S. (2002) ‘Tax avoidance, evasion, and administration’, in Auerbach, A.J. and Feldstein, M. (eds.) *Handbook of Public Economics*. Vol. 3. Amsterdam: Elsevier, pp. 1423–1470.
13. Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.
14. Stiglitz, J.E. and Rosengard, J.K. (2015) *Economics of the Public Sector*. 4th edn. New York: W.W. Norton & Company.
15. Tanzi, V. and Zee, H.H. (2000) ‘Tax policy for emerging markets: Developing countries’, *National Tax Journal*, 53(2), pp. 299–322.